

AFAZIYA HOLATINING FONETIK SATHDA NAMOYON BO'LISH
OMILLARI

Isaeva Mushtariy Alisher qizi

Alfraganus universiteti Defektologiya yo 'nalishi talabasi

Karimova Z.

Alfraganus universiteti Pedagogika va psixologiya kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya: *mazkur maqolada afaziya holatining fonetik sathda namoyon bo'lish omillari, afaziyaning nisbatan yengil holatlari, "apraktik" yoki "afferent motor afaziya" yuzasidan fikrlar berilgan. Olimlarning mazkur masala yuzasidan olib borgan ishlariga munosabat bildirilgan.*

Kalit so'z va iboralar: *afaziya, nutqiy buzlish, fonetik sath, apraktik, afferent motor afaziya, holat, talaffuz.*

Nutqiy fikr amalga oshirilishi uchun, albatta, gapiruvchi zaruriy nutqiy tovushlarni topishi, boshqacha qilib aytganda, ushbu tilni tovushli tashkillashtirilishi ustiga qurilgan tovushlar tizimini qo'llashi lozim. Tovushlarning bu tizimi qaramaqarshiliklar prinsipi asosida qurilgan, ya'ni uning o'zi paradigmatic tabiatga ega. Har bir til tomonidan qo'llaniladigan qarama-qarshiliklar zamonaviy lingvistika tomonidan yetarli darajada o'rganilgan. Tovushlarning qarama-qarshiliklari bo'yicha N.Trubetskiy, R.Yakobson va M.Xallelar va ko'plab boshqa olimlar tadqiqotlar olib borgan. Tovushlar tizimi tarkibidagi buzilishlar miya shikastlanishi natijasida yuzaga keladi. Miya shikastlanishlarida, jumladan chap markaz orti sohaning pastki qismlari shikastlanishida, tovushning to'g'ri talaffuz qilish imkoniyatini saqlash uchun zarur bo'lgan kinestetik afferentatsiya amalga oshirib bo'lmaydigan holat yuzaga kelib qoladi.

"Afferent motor afaziya"ga olib keluvchi miya chap yarim sharining markazorti qismlari pastki bo'limining shikastlanishining natijasi bevosita tilning artikulyar kodlarini o'zlashtirish va qo'llashdan iborat. Bu holatda yuzaga kelgan miyaning postmarkaziy qismlarining patologik holati me'yordagi qobig'i uchun normal fiziologik holat bo'lgan va bu o'z davrida I.P.Pavlov tomonidan shakllantirilgan va psixik jarayonlarni tanlash xususiyatining zaruriy sharti bo'lgan "qonun kuchi"ni buzilishiga olib keladi. Agar me'yoriy postmarkaziy qobiqda kuchli yoki ahamiyatga ega kinestetik signallar ustun, kuchsizlari yoki ahamiyatga ega bo'lmaganlari susaygan yoki chetlashtirilgan bo'lsa, bu holat tilning artikulyar kodlarini qo'llashni osonlashtiradi, ya'ni bu holda miya qobig'ining bu qismi shikastlanishida holat o'zgaradi. Bu hollarda patologik "fazaviy" holatda bo'lgan kinestetik qobiq kuch qonuniga bo'ysinmay qo'yadi. Kuchli va kuchsiz qo'zg'otuvchilar tenglashadi va bir xil reaksiyalarni chaqiradi, buning natijasida zarur tovushlar, ular bilan tovushlarning qaysidir jihatiga ko'ra bog'lanuvchi keraksiz, ikkinchi darajali tovushlar hosil bo'ladi. Aynan mana shu holat talaffuz qarama-qarshiliklarning aniq paradigmatic tizimining buzilishiga olib keladi. Buning natijasida "apraksik afaziya" holati yuzaga keladi.

Nisbatan yengilroq holatlarda faqat "l", "d", "n" yoki "m", "b", "p" (birinchi holatda til va tishlar orasidan chiquvchi, ikkinchi holatda lab orasidan chiquvchi) kabi, talaffuz qilish

jihatidan faqatgina qaysidir bir jihatiga ko'ra farq qiluvchi bir-biriga yaqin bo'lgan tovushlarning yuzaga chiqish ehtimoli bilan namoyon bo'ladi. Buning natijasida afaziyaga chalinganlar tovushlarni osonlik bilan almashtirib yuboradi va stol so'zini "slot" yoki "snot", xalat so'zini esa "xanat" yoki "xadat" so'zi kabi talaffuz eta boshlaydi. Shikastlanish hajmi keng tarqalgan holatlarda esa birbiridan ko'proq farq qiluvchi fonemalar qarama-qarshiligi buziladi va tashkillashtirilish usuli va joyiga ko'ra farq qiluvchi fonemalar yanada aniqroq namoyon bo'lishni boshlaydi. Afaziyaga chalinganlar osonlik bilan portlovchi, frikatiq, til oldi, o'rta va til orti, bir fokusli va ikki fokusli sirg'aluvchi, yumshoq va qattiq undoshlarni aralashirib yuboradilar. Bunday holatlarda o'z tashkillashtirilishiga ko'ra fonemalar talaffuz qilingan nutqni to'liq buzgan holda yuzaga chiqa boshlaydi. Bu holatlarda yuzaga keladigan tovush almashtirishlar qonuni E.N.Vinarskiy tomonidan batafsil o'rganib chiqilgan.¹⁸ Jumladan, agar afaziyaga chalinganlarda shovqinli va sonorli undoshlarning aralashib ketishi nisbatan kamroq kuzatilsa, u holda jarangsiz va jarangli undosh tovushlarning aralashib ketishi ko'proq kuzatiladi, paydo bo'lish usuli va joyiga ko'ra qaramaqarshi qo'yiluvchi tovushlarning aralashib ketishi esa undan ham ko'proq kuzatiladi. Bu birlamchi buzilishning bevosita natijasi biz bu holatlarda kuzatishimiz mumkin bo'lgan nutqiy xabarni qoliplashtirishning tovush tizimining parchalanib ketishidir.

Afaziyaga chalinganlar yetkazib berishni istagan fikrning sababi va ma'naviy mazmuni tuzilishi ularda to'liq saqlanib qoladi, biroq faol nutqiy jarayonni tashkillashtirish qo'pol ravishda buzilganligi sababli unga kirib borish murakkablashadi. Bu guruhga kiruvchi afaziyaga chalinganlar faol ravishda nimadir demoqchi bo'lib so'zlar qidiradi, biroq ularning har bir harakati tovush qarama-qarshiliklarining paradigmatic tizimiga kirish imkoniyati mavjud bo'lmaganligi sababli samarasiz bo'lib qolaveradi. Afaziyaga chalinganlar o'xshash guruhlardan ularning barchasini birma-bir titib chiqqan holda kerakli tovushni tanlab olishga samarasiz ravishda harakat qiladi yoki yuzaga chiquvchi talaffuz harakatlarining tartibsizligi quliga aylangan holda birgina tovush ham chiqara olmaydi. Aynan shu buzilish "apraktik" yoki "afferent motor afaziya" holatida etakchidir. Afaziyaga chalinganlarning bu guruhida ko'rsatilgan buzilishlar ham mustaqil, ham takroriy, ham og'zaki, ham yozma nutqlarda teng miqdorda namoyon bo'ladi. Hamma holatlarda ham ular yo to'liq gapira olmaslikda yoki "literal afaziya"larda kerakli tovushni yondosh tovushlarga almashtirilishi namoyon bo'ladi. Bunda "verbal parafaziya", ya'ni so'zlarning o'rnini almashtirish kabi nuqsonlar bo'lmasligi o'ziga xos xususiyatdir.¹⁹ Ushbu holatning xarakterli jihati shundaki, boshqa til sathlari, ya'ni leksik-morfologik va semantik sathlar nisbatan saqlangan, nutqning sintagmatik ravon tashkillashtirilishi, ehtimol, umuman buzilmagan bu holatlarda tilning paradigmatic kodlaridan foydalanishni buzilish holatlari faqatgina fonetik sathda vujudga keladi. Bizni qiziqtirgan buzilishlar shakliga ega bo'lgan afaziyaga chalinganlar yuqorida ta'riflab o'tilgan tovush almashtirishlarisiz chegaralangan tovushni, bo'g'inni yoki so'zni aniq talaffuz eta olmaydilar va qaytara olmaydilar. Ularning aniq tovushlarni topishga urinishi qanchalik ortib borsa, zarur tovushni topish shunchalik murakkablashib boradi. Biroq agar afaziyaga chalingan kishi bu urinishdan chalg'isa, u butun jumalarni osonlik bilan talaffuz qila oladi. Bunda sintagmatik tashkillashtirilgan ravon nutqning buzilganligining hech qanday belgilari namoyon bo'lmaydi.

Bu paradoksal holat adabiyotlarda ko'p marotaba "o'tkazuvchi afaziya" hodisasi sifatida ta'riflangan va afaziyaga chalinganga yo'q degan so'zni takrorlash taklif qilinganda u "Yo'q doktor, men yo'q degan so'zni takrorlay olmayman", - deya javob qaytaradi. Biz hali bu guruh afaziyaga chalinganlarda fikrni kodlashtirishning boshqa darajalari, jumladan tilning leksikmorfologik va semantik kodlarini o'zlashtirish imkoniyati qanchalik oqsashi mumkinligini bilish imkonini beruvchi to'liq va ishonchli ma'lumotlarga ega emasmiz. Bu kodlarning qo'llanilishi "afferent motor afaziya" holatidagi afaziyaga chalinganlarda ham oqsashi mumkin. Biroq bu holat, hattoki mavjud bo'lsa ham ikkilamchi tizimli tabiatga ega bo'ladi. Barcha harakatlari bir to'plam oraqsidan zarur tovushlarni topishga qaratilgan afaziyaga chalinganlar fikrning zaruriy tuzilmasini yo'qotib qo'yishi, uni soddalashtirishi yoki shaklini o'zgartirishi mumkin. Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, biz hozir aytib o'tgan holat va bu holatlarda kuzatiladigan buzilishlar tilning leksik-morfologik va semantik kodlarini fonematik kodlarga bog'liq emasligini ko'rsatadi.

Motor afaziyaga chalinganlarda qayta tiklash ta'limining asosiy vazifasi, alohida tovushlarni tabaqalashtirish yoki "tovushni qurish" uchun oddiy atamalardan foydalanish to'g'ri talaffuz jihatlarini topish imkoniyatini qayta tiklashdan iborat. Agar "tovushlarni qurish" vazifasi bajarilgan bo'lsa, bu bemorlar keyinchalik so'zning morfologik shaklini qayta tiklashda, kerakli nomlarni topishda yoki butun iboralarni qurishda hech qanday qiyinchiliklarga duch kelmaydilar. Biz tovush tizimining buzilishi bilan bog'liq bo'lgan tilning fonematik sirlarini egallash imkoniyatining buzilishi bilan bog'liq bo'lgan fikrning buzilishi shaklini tahlil qilishga to'xtalib o'tdik.

Afaziyaning bu holatida biz til kodlarining fonematik darajasi buzilishlariga o'tishimiz va ushbu buzilishlar asosida til kodlarining fonematik tashkillashtirilishining akustik asoslari buzilgan, ya'ni fonematik eshitish qobilitining buzilishi holatiga to'xtalib o'tishimiz lozim. Bu buzilish "sensorli" yoki "akustik-gnostik" afaziya holatiga olib keluvchi chap chakka sohasining yuqori qismlarining shikastlanishi natijasida yuzaga keladi. Bu holatlarda yuzaga keluvchi nutqiy buzilishlar ko'p jihatlariga ko'ra afferent motor afaziya holatining qarama-qarshi holatidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Белянин В. П. Психоллингвистика. – М.: Флинта: Московский психологосоциальный. 2003.
2. Бейн Э.С. , Бурлакова М. К. , Вызель Т. Г. Восстановления речи у больных с афазией. – М , 1982.
3. Боден де Куртене И. А. Из патологии и эмбриологии языка. – Варшава, 1885.
4. Выготский Л. С. Полное собрание сочинений. VI том. – М. , 1982-1984.
5. Вынарский Е. Н. Клинические проблемы афазии. – М. , 1971.
6. Жинкин Н. И. Речь как проводник информации. – М. , 1982.